

...άλλο ένα εξαιρετικό κείμενο από τον Ηλία Καφάογλου, γεμάτο από πληροφορία. Με άποψη, με σεβασμό για την Ιστορία και τη συνήθη πλούσια βιβλιογραφία του.

Η γερμανική επιχειρηματική διείσδυση στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο.

Για να ευδοκιμήσει μια γερμανική επιχείρηση στην Ελλάδα, σημείωνε με έμφαση ο Γερμανός πρέσβης στη χώρα μας, Μάρτιν Ρένερ, σε αναφορά του προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών στις 15 Μαΐου 1927, θα έπρεπε να συντρέχουν τρεις προϋποθέσεις. Να έχει, δηλαδή, εξασφαλίσει χρηματοδότηση, να έχει υπάρξει πολιτική παρέμβαση, αλλά, κυρίως, να χρησιμοποιήσει ισχυρές «διαπροσωπικές σχέσεις», δεδομένου ότι «οι μεγάλες δυνάμεις με συμφέροντα στα Βαλκάνια –ιδιαίτερα η Μ. Βρετανία, η Γαλλία και η Ιταλία-, είχαν το πάνω χέρι στις διαπραγματεύσεις και ασκούσαν ισχυρότερες πιέσεις». *«Αντίθετα, η Γερμανία»*,

συνέχιζε ο πρέσβης,

«δεν μπορούσε να λειτουργήσει με αυτόν τον τρόπο, καθώς οι προσωπικές επαφές με φιλογερμανούς υπουργούς έπαιζαν πολύ μικρό ρόλο και εξαιτίας του αντιγερμανικού αισθήματος του ελληνικού λαού που ήταν υπό εξέταση».

Έτσι, εισηγείτο ο πρέσβης, ήταν αναγκαίες οι ισχυρές διαπροσωπικές σχέσεις, αλλά όχι πάντοτε ξεκάθαρες, δεδομένου ότι θα συνδυάζονταν με οικονομικά συμφέροντα

1

Η ιστορία της Ζήμενς στην Ελλάδα συνδέεται, βέβαια, και με επιφανείς «δρώντες» και το δίκτυο που σύστησαν, τον Αλέξανδρο Ζαχαρίου, από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1930, τον Ιωάννη Βουλπιώτη, από το 1930 έως περίπου το 1960, στο πλαίσιο, ασφαλώς της «στρατηγικής “συνεργασίας” Ελλάδος και Γερμανίας» κατά τον Μεσοπόλεμο, της πρόσληψης της τεχνολογίας και της επιστήμης από τον Ι. Μεταξά, συνδεδεμένη με την αποστροφή προς τον κοινοβουλευτισμό και την υπονόμευσή του, με τον Μιχάλη Χριστοφοράκο, κατά τη δεκαετία του 1990. Η εμπλοκή των προαναφερομένων, ως σημειωθεί προκαταβολικά, ανάγουν το πεδίο του οικονομικού στο πεδίο των νοοτροπιών, τον μηχανισμό του οικονομικού στο μηχανισμό των νοοτροπιών, στη βίωση, έτσι, του οικονομικού από την κοινωνία του ελληνικού Μεσοπολέμου και όχι μόνον. Επομένως, για να επιμείνουμε σε ό,τι ήδη υπαινιχθήκαμε, ο ρόλος των προσώπων που εδώ μας απασχολούν συνίσταται σε αυτόν των δρώντων στην κεντρική οικονομική και, έτσι, πολιτική σκηνή, με την έννοια ότι ο βαθμός εμπλοκής τους στην πρόκριση και δεξίωση συγκεκριμένων τεχνολογικών επιτευγμάτων έναντι άλλων, η πρόκριση συγκεκριμένης εταιρείας έναντι άλλων, καταδεικνύει ορισμένη στάση σε πλαίσιο κεντρικών πολιτικών επιλογών 2.

Εν αρχή, η τηλεφωνία

Τα πρώτα τηλεφωνικά κέντρα της Ζήμενς στη χώρα μας έκαναν την εμφάνισή τους στο γύρισμα ακριβώς του 19ου αιώνα, το 1900, οπότε ο Ζαχαρίου ανέλαβε την αντιπροσώπευση της γερμανικής εταιρείας στην Ελλάδα –από την πτώχευση του 1893, ύστερα από τις σημαντικές απώλειες των Γερμανών ομολογιούχων, η γερμανική συμμετοχή σε ελληνικά κρατικά ομόλογα είχε μειωθεί και το γερμανικό τραπεζικά κεφάλαιο πολύ μικρή βοήθεια προσέφερε στο αντίστοιχο βιομηχανικό κεφάλαιο, που προσπαθούσε να κάνει αισθητή την παρουσία του στη χώρα μας, έχοντας να αντιμετωπίσει τον αμερικανικό και, κυρίως, βρετανικό ανταγωνισμό, ο οποίος πλεονεκτούσε λόγω και της πολιτικής επιρροής στην Ελλάδα – η παρουσία της τράπεζας Χάμπρος, λόγου χάριν, προσωπικού τραπεζίτη του Γεωργίου Β', συνιστά και συστήνει χαρακτηριστική, εν προκειμένω, περίπτωση, σε συνεργασία με την Εθνική Τράπεζα, στην οποία η ελληνική κυβέρνηση ανέθετε συχνά τις σχετικές διαπραγματεύσεις. Οι επενδύσεις της συγκεκριμένης τράπεζας δεν αφορούσαν αποκλειστικά σε βραχυπρόθεσμα κέρδη, αλλά γνώμονας τους ήταν και η γεωπολιτική θέση της χώρας **3**.

Αξιζει να σημειωθεί, για να σταθούμε λίγο στα της τηλεφωνίας, ότι ήδη από την 1η Ιανουαρίου 1859 η Αθήνα συνδεόταν τηλεγραφικά με τον Πειραιά και από τις 12 Φεβρουαρίου με την Κωνσταντινούπολη με υποθαλάσσιο καλώδιο, ενώ πρώτη φορά ελήφθη απόφαση για εγκατάσταση τηλεφωνικής σύνδεσης στην πρωτεύουσα το 1892, απόφαση που έλαβε... σάρκα και οστά το 1896, με την εγκατάσταση δύο «κεντρικών γραφείων τηλεφώνων» στο Ταχυδρομείο Αθηνών και στο ομόλογο Πειραιώς.

Η Ζήμενς εφοδίασε, εξάλλου, τους ΣΑΠ με το μηχανικό σύστημα σηματοδότησης για τη γραμμή Αθήνα-Πειραιάς, σύστημα που τέθηκε σε λειτουργία το 1904, τέσσερα χρόνια πριν αναδιοργανωθεί η τηλεφωνική υπηρεσία, ώστε να εξυπηρετεί οκτακόσιους αριθμούς, χάρη σε κέντρο σουηδικού τύπου Έρικσον **4**.

Ηλεκτροκίνητο σύστημα σηματοδότησης και φανάρια, που προμήθευσε, επίσης, η Ζήμενς, τοποθετήθηκε στην ως άνω σιδηροδρομική γραμμή το 1924 – ήδη από το 1922 ο Σύνδεσμος Γερμανών Βιομηχάνων είχε εκδηλώσει το ενδιαφέρον του για επενδύσεις στην Ελλάδα κυρίως σε έργα που συνδέονταν με την ανάπτυξη των συγκοινωνιών και μεγάλα έργα υποδομής, όπως αυτά στο λιμάνι του Πειραιά και η ηλεκτροδότηση των Χανίων **5**.

Ο ρόλος του Αλ. Ζαχαρίου

Τη Ζήμενς αντιπροσώπευε στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο ο Αλέξανδρος Ζαχαρίου (1869--1938), ιδρυτής της «Αλέξανδρος Ζαχαρίου και Σία» το 1899, της εταιρείας «Τιτάν»

το 1902, με τον Ανδρέα Χατζηκυριάκο, τον Νικόλαο Κανελλόπουλο και τον Λεόντιο Οικονομίδη, της οικοδομικής εταιρείας «Τέκτων» το 1920, στην οποία μεταβίβασε, σύμφωνα με το καταστατικό, «προς συνέχισιν και αποπεράτωσιν» μια σειρά από έργα η «Αλέξανδρος Ζαχαρίου και Σία».

Ο Ζαχαρίου, απόφοιτος του Πολυτεχνείου της Ζυρίχης, όπως και άλλοι επιφανείς Έλληνες μηχανικοί, πριν εργαστεί στους κρατικούς σιδηροδρόμους Βάδης-Βυτεμβέργης και σε υδραυλικά έργα στη Βρέμη, υπήρξε ο άνθρωπος που βιομηχανοποίησε την παραγωγή του μπετόν-αρμέ στη χώρα μας, η οποία είχε εισαχθεί κατά τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα από τον μηχανικό Ηλία Αγγελόπουλο σε συνεργασία με γαλλική εταιρεία, διευρύνοντας τις εφαρμογές του και πρωτοστατώντας στην ίδρυση της ελληνικής τσιμεντοβιομηχανίας. Η Ανώνυμη Οικοδομική Εταιρεία «Τέκτων» ανελάμβανε κυρίως έργα από μπετόν –αρμέ. Κατασκεύασε πολλά κτίρια με χρήση «σιδηροπαγούς σκυροδέματος», στα οποία συναριθμούνται το νέο κτίριο της Εθνικής Τράπεζας, το αντίστοιχο της Γενικής, το Υπουργείο Γεωργίας, οι μολύβδινοι θάλαμοι με κέλυφος οπλισμένου σκυροδέματος για την παραγωγή θειικού οξέος στο εργοστάσιο της Ανωώνυμου Εταιρείας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων στη Δραπετσώνα, το μέγαρο Σπυράκη στον Πειραιά, το διυλιστήριο της Εταιρείας Οίνων και Οινοπνευμάτων στην Ελευσίνα, το εργοστάσιο «Ήφαιστος» στα Φυρά της Σαντορίνης, ένα από τα δυσκολότερα έργα που η εταιρεία του Ζαχαρίου ανέλαβε, αρκετά μέγαρα σε Αθήνα και Πειραιά, αλλά και το ξενοδοχείο «Σπλέντιτ» στην οδό Σταδίου, όπου και ο ομώνυμος κινηματογράφος, με άνοιγμα οροφής 15 μέτρα – το πρώτο κτίριο με χρήση μπετόν-αρμέ στην Ελλάδα θεωρείται η οικία Αφεντούλη το 1906. Συγχρόνως, η εταιρεία Ζαχαρίου συνέχισε την εισαγωγή στη χώρα «όλων των νέων τεχνικών-μηχανολογικών-μεθόδων».

Παραδείγματος χάριν, εγκατάσταση «εναέριον σιδηρόδρομον» στην Τσούκα της Αταλάντης και αντίστοιχη γραμμή στην Κύθνο, ενώ πραγματοποίησε πλείστες εγκαταστάσεις «ηλεκτρικού φωτός και μεταβιβάσεως δυνάμεως», λόγου χάριν, για το τραμ στην Καλαμάτα, και, μέχρι το 1918 είχε εγκαταστήσει στη χώρα 65 ηλεκτρικούς ανεγκυστήρες ιταλικής κατασκευής, το 95% όλων όσοι λειτουργούσαν στην Ελλάδα.

Ο Ζαχαρίου, ο οποίος ενεπλάκη, επίσης, σε συνεργασία με γερμανικούς οίκους σε δημόσια έργα, στα οποία συναριθμείται η κατασκευή της σήραγγας για το σιδηρόδρομο Μοναστηράκι-Πλατεία Βικτωρίας, μας απασχολεί και μας ενδιαφέρει και διότι, στο πλαίσιο των επιχειρηματικών του δραστηριοτήτων, εμπλέκεται στη διάδοση της αυτοκίνησης κατά τον Μεσοπόλεμο στη χώρα μας, αφού μετείχε στο μετοχικό σχήμα της εταιρείας «Αθηνά», η οποία ιδρύθηκε στις 21 Νοεμβρίου 1919 και η οποία, σε διαφήμιση του 1934 φέρεται να κατασκευάζει ανατρεπόμενα φορτηγά, λεωφορεία, νοσοκομειακά οχήματα, καταβρεκτήρες για δήμους και κοινότητες, ενώ αντιπροσωπεύει για την περιοχή Αθηνών Ρενώ, Νταιμλερ, Ανσάλντο, Όλντσμομπιλ, βενζιναρότρα Φόρδσον και ελαστικά της

Κοντινένταλ, αλλά και μοτοσυκλέτες και καρμπυρατέρ Ζενίθ.

Ενδειξη, επί τη ευκαιρία, για τις επιχειρηματικές δραστηριότητες μεγάλων γερμανικών εταιρειών στην Ελλάδα συνιστά η εμπλοκή της MAN, η οποία ήδη από το 1901 παραδίδει μηχανήματα σε ποικίλες επιχειρήσεις στην Ελλάδα, ενώ από το 1913 η Ντσίμλερ διαθέτει στην Αθήνα αντιπροσωπεία των προϊόντων της, έναν χρόνο πριν εγκατασταθεί η Μπάγερ στη χώρα και επτά πριν κάνει την εμφάνισή της η Ζέις, εταιρεία κατασκευής οργάνων ακριβείας. Την Ντσίμλερ-Κράισλερ από ο 1924 έως το 1930 αντιπροσώπευε ο Μεντέλας Μεταξάς, συγγενής του Ι. Μεταξά. Η αντιπροσωπεία βρισκόταν στην οδό Φιλελλήνων και κυριότερος πελάτης ήταν η βασιλική οικογένεια –ο Μεταξάς αντιπροσώπευε και τη Ζέις 6.

Δεν λησμονήσαμε, βεβαίως, την εμπλοκή του Ζαχαρίου στην εγκατάσταση στην Ελλάδα, με τεχνογνωσία της Ζήμενς, συστήματος αυτόματης τηλεφωνίας, για να γυρίσουμε σε αυτήν, ύστερα από αντιδράσεις και παλινωδίες, που διήρκεσαν από το 1926, αν μετρώ σωστά, έως το 1930, με διαδοχικές διεθνείς συμβάσεις, στην υπογραφή των οποίων εμπλέκεται και ο Μποδοσάκης--Αθανασιάδης, να μην επικυρώνονται, μέχρι την 6η Μαΐου 1930, οπότε επικυρώθηκαν από τη Βουλή και τη Γερουσία δύο συμβάσεις με τη Ζήμενς-Χάσκε, χάρη και στην παρέμβαση του Ε. Βενιζέλου, ο οποίος επισκέφθηκε το φθινόπωρο του 1929 τη Γερμανία και συναντήθηκε με τον Καρλ φον Ζήμενς, με τον Ζαχαρίου να παίζει ρόλο καθοριστικό. Τον Οκτώβριο του 1931 η Ζήμενς εκχώρησε τα δικαιώματά της στην «Ανώνυμον Ελληνικήν Τηλεφωνικήν Εταιρεία», την οποία η ίδια είχε συστήσει, με πρώτο πρόεδρο της εταιρείας τον στενό συνεργάτη και συνεταίρο του Ζαχαρίου Αθ. Παπαθεοδώρου, απόφοιτο, επίσης, του Πολυτεχνείου της Ζυρίχης. Εντέλει, οι Έλληνες μηχανικοί έπαιξαν ρόλο στην εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών μάλλον ως αντιπρόσωποι ξένων οίκων παρά ως παραγωγοί τεχνολογίας 7.

Η ώρα του Ιωάννη Βουλπιώτη

Η κόρη του Βουλπιώτη (1902-1999), Ιζαμπέλλα Παλάσκα, επιβεβαιώνει τη σχέση του πατέρα της με τον στρατηγό Πάγκαλο. Ο τελευταίος, λίγο προτού ανατραπεί, τον Μάιο του 1926 είχε επιλέξει τη βελγική εταιρεία New Antwerp Telephone-ATEA την οργάνωση της τηλεφωνίας στη χώρα. Το 40% της συγκεκριμένης εταιρείας ήλεγχε ο Πρόδρομος Μποδοσάκης-Αθανασιάδης, ευνοούμενος (και) του Πάγκαλου. Ύστερα από την ανατροπή του δικτατορίσκου, η προσπάθεια να προτιμηθούν οι Βέλγοι δεν ευοδώθηκε, οπότε η Ζήμενς, η οποία ποτέ δεν είχε σταματήσει να ενδιαφέρεται για το... πακέτο, ανανέωσε το ενδιαφέρον της. Ο Μποδοσάκης συνεργάστηκε με τον Ζαχαρίου και έδωσε την υπόσχεσή του στη Ζήμενς ότι θα εξασφάλιζε την κυβερνητική υποστήριξη στα σχέδια και στους

σχεδιασμούς της εταιρείας. Το καλοκαίρι του 1928, ύστερα από τη νίκη του στις εκλογές, πράγματι, ο Βενιζέλος έδωσε στη Ζήμενς το πράσινο φως, αλλά αντέδρασαν έντονα οι εργαζόμενοι στα ΤΤΤ και ο Τύπος της εποχής, αντιδράσεις που ο πρωθυπουργός δεν έλαβε υπόψη, δεν σκόπευε να ανεχτεί «την παρέμβαση των υπαλλήλων στα δικαιώματα και τις αρμοδιότητες ενός κοινοβουλευτικά διοικούμενου κράτους», σύμφωνα με το Βήμα στις 12 Απριλίου 1929.

Για να γυρίσουμε στον Βουλπιώτη, πάντως, «πολλές φορές, όταν βρισκόταν ο στρατηγός στην Αθήνα, τον επισκεπτόταν στο σπίτι του, στη γωνία των οδών Αριστοτέλους και Αβέρωφ, ή, εκτός Αθηνών, στο πατρικό σπίτι του στην Ελευσίνα. Εξίσου καλές σχέσεις διατηρούσε και με τον Ζακυνθινό πολιτικό Αναστάσιο Ταβουλάρη [...] Από το 1925, όταν νεαρότατος είχε αναδειχθεί σε νεαρότατο αστέρι του συγκροτήματος Ζήμενς, είχε γνωριστεί πολύ καλά και με τους δύο αυτούς άντρες και διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στο παρασκήνιο για να προωθηθεί η γερμανική τεχνολογία, ενώ τότε ιδρύθηκε και η Ανώνυμη Ελληνική Ραδιοφωνική Εταιρεία, που εγκαταστάθηκε στο γνωστό κτίριο της οδού Σταδίου, ακριβώς δίπλα στην Παλιά Βουλή [...] Ο Βουλπιώτης [...] είχε οργανώσει την αγορά των τηλεφωνικών κέντρων επί Πάγκαλου και στη συνέχεια συνεργάστηκε με τον Ταβουλάρη ως αρμόδιο υπουργό», μας θυμίζει η Ιζαμπέλα Παλάσκα 8. Ο Βουλπιώτης, ας σημειωθεί, ο οποίος κυκλοφορούσε στην Αθήνα με μια βαθυκόκκινη Πακάρ με Ρώσο οδηγό, είχε νυμφευθεί την κόρη του βαρόνου φον Ζήμενς.

Στην Πλατεία Αγάμων υπήρχε ένα μεγάλο γκαράζ, γνωστό στους περιοίκους ως «το γκαράζ του Βουλπιώτη», ασφαλώς ένδειξη της οικονομικής επιφάνειας του ιδιοκτήτη.

Ο Βουλπιώτης πρωτοστάτησε στην ίδρυση του Ραδιοφωνικού Σταθμού Αθηνών, ο οποίος εγκαινιάστηκε στις 25 Μαρτίου 1938, επ' ευκαιρία της εθνικής εορτής, από το Ζάππειο, και άρχισε να εκπέμπει στις 21 Μαΐου, με μηχανικό εξοπλισμό, βεβαίως, της Τελεφούνκεν.

Το κράτος της 4ης Αυγούστου είχε δύο επιλογές, είτε να προχωρήσει στην εγκατάσταση ενός ραδιοφωνικού πομπού μεγάλης ισχύος και υψηλού κόστους είτε να ξεκινήσει με έναν ραδιοφωνικό μικρότερης ισχύος, με δυνατότητες ανάπτυξης στο μέλλον, ο οποίος θα εξυπηρετούσε τις άμεσες ανάγκες του καθεστώτος σε επίπεδο προπαγάνδας. Επελέγη η δεύτερη λύση, δεδομένης και της αδήριτης ανάγκης για τη δημιουργία «λαϊκού ραδιοφώνου» στην Ελλάδα, στα πρότυπα, άλλωστε, και της ναζιστικής Γερμανίας. «Χωρίς αυτοκίνητα, ομιλώντα κινηματογράφο και ραδιόφωνο, δεν υπάρχει νίκη για τον Εθνικοσοσιαλισμό», διακήρυττε ο Χίτλερ, ο οποίος ενέκρινε την παραγωγή φθηνού ραδιοφώνου, όπως, άλλωστε, είχε κάνει και με τον «Σκαραβαίο» της Φολκσβάγκεν. Αντίστοιχες επιδιώξεις και φιλοδοξίες είχε και το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, αν διαβάσουμε τον αρθρογράφο του μεταξικού Νέου Κράτους Δ. Καρανόπουλο: *«Πρέπει να ληφθούν μέτρα διά την ευθυνοτέραν όσον το δυνατόν απόκτησιν ραδιοφωνικών δεκτών παρά του κοινού, ενισχυομένης της εγχωρίου βιομηχανίας, ήτις θα οργανωθή συστηματικώτερον άμα τη λειτουργία του Ραδιοφωνικού Σταθμού Αθηνών»*

-οι επιδιώξεις αυτές έμειναν κενό γράμμα, όπως σήμερα ξέρουμε, λόγω της περιορισμένης εγχώριας ζήτησης.

Ο αριθμός των δεκτών , πάντως, αυξήθηκε μεταξύ 1938 και 1939 κατά 169,6% σε ετήσια βάση και το κράτος αγόρασε και έστειλε ραδιόφωνα σε απομακρυσμένες κοινότητες και σχολεία, μόνο σε χωριά της Μακεδονίας και της Θράκης στάλθηκαν πενήντα ραδιόφωνα, ενισχύοντας, έτσι, τη διαδικασία ομαδικής ακρόασης, οπότε ενδυναμώθηκε η γεωγραφική εμβέλεια του περιεχομένου των εκπομπών και του πολιτικού λόγου, διευρύνθηκαν ποσοτικά οι αποδέκτες του περιεχομένου, περιορίστηκε η πληροφόρηση μόνο στο πλαίσιο της κυρίαρχης ιδεολογίας, όπως αυτή γεωργείτο μέσω των ιδεολογικών κατασκευών της μεταξικής δικτατορίας, ενώ ευνοήθηκε η διάχυση της ιδεολογίας του καθεστώτος και η νομιμοποίησή του. Τις εφημερίδες όπως και το ραδιόφωνο συνδέει *«ένα κοινόν χαρακτηριστικόν. Η τελεία επαφή προς το Κράτος και η εξυπηρέτησις των σκοπών του Κράτους και της κοινωνίας υπό την κατεύθυνσιν του Κράτους»* , διακήρυσσε ο Ι. Μεταξάς. Ο Αλ. Κανελλόπουλος, εξάλλου, ήταν σαφής όταν δήλωνε στη «Δευτέρα Διάσκεψιν» της ΕΟΝ τον Μάιο του 1940 ότι *«η ραδιοφωνία καθίσταται όργανο πολυτιμότεο για την προαγωγή της όλης εργασίας μας»*.

Ο Βουλπιώτης, σύμφωνα με την κόρη του, ήταν ο εισηγητής της ίδρυσης των Ταγμάτων Ασφαλείας, για αναφερθούμε στις δραστηριότητές του στο τέλος της Κατοχής –«οι άνθρωποι είναι κληρωτοί της εποχής τους», έγραψε ο Γ. Σεφέρης...⁹

Κατά την ίδια εποχή που δημοσιεύεται το νομοθετικό κείμενο για την ίδρυση των Ταγμάτων Ασφαλείας (7 Απριλίου 1943), ο Δημήτρης Γληνός επισκέπτεται τον Ιωάννη Βουλπιώτη εκ μέρους του ΚΚΕ (Μάιος 1943). Του ζητά να μεσολαβήσει ώστε να συνεννοηθούν ο ΕΔΕΣ Αθηνών και ο ΕΛΑΣ και στη συνέχεια να παρέμβουν από κοινού στην κυβέρνηση Ράλλη, προκειμένου να ανασταλεί η συγκρότηση των Ταγμάτων. Ο Ράλλης το συζητά και αναθέτει στον Βουλπιώτη τις διαπραγματεύσεις, αλλά το ΚΚΕ θέτει συνεχώς νέους όρους, προκειμένου να υπογράψει τη συμφωνία και η πρωτοβουλία ατονεί, σύμφωνα με γραπτό εννέα σελίδων του ίδιου του Βουλπιώτη **10**.

Αν η κόρη του Βουλπιώτη έχει δίκιο ως προς την πατρότητα της ιδέας ιδρύσεως των Ταγμάτων, τότε ο πατέρας της αναδεικνύεται, και εδώ, σε έμπειρο παίκτη στην πολιτική σκηνή εκπροσωπώντας, παράλληλα, και τα συμφέροντα της Ζήμενης ήδη από την αρχή της Κατοχής, τόσο σε ό,τι αφορούσε στη ραδιοφωνία, την οποία απολύτως, φαίνεται, ήλεγχε, όσο και στην τηλεφωνία **11**.

Ο Βουλπιώτης κρατήθηκε, ύστερα από την Απελευθέρωση, για ενάμιση χρόνο στη Γενική Ασφάλεια και στις φυλακές Καλλιθέας και δικάστηκε δύο φορές από Δικαστήριο Δωσιλόγων αλλά αθώωθηκε. Στη συνέχεια, ο αθωωθείς πέρασε για λίγο από τη Ρώμη, όπου ασχολήθηκε με επιχειρηματικές δραστηριότητες – ασχολήθηκε με κατασκευαστική

εταιρεία, η οποία έκτιζε πολυκατοικίες στην ιταλική πρωτεύουσα, και ήταν συνεταιίρος σε εργοστάσιο στα Παλέρμο, το οποίο, ωστόσο, χρεοκόπησε. Ο Βουλπιώτης επέστρεψε στη Γερμανία το 1950. Η Ζήμενς αναγνώρισε τις υπηρεσίες του και τον έστειλε πάλι στην Αθήνα, προφανώς εκτιμώντας και τις προσωπικές του σχέσεις.

Από το 1950, η Ζήμενς συνεργάζεται με τη ΔΕΗ για την εξόρυξη, μεταφορά, επεξεργασία και καύση του λιγνίτη για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας. Οι ΗΠΑ και η Μ. Βρετανία δεν βλέπουν την όλη διαδικασία με καλό μάτι. Έτσι, παραμονές του Δεκαπενταύγουστου του 1955 ξεσπά άλλο ένα «σκάνδαλο Ζήμενς», με τον Βουλπιώτη να κατηγορεί μέλη της κυβέρνησης Παπάγου για μίζες. Ο Βουλπιώτης έστειλε επιστολή στον στρατάρχη, στο πλαίσιο της οποίας κατηγόρησε τον υφυπουργό Συγκοινωνιών Κωνσταντίνο Στεφανόπουλο ότι καθυστερούσε σκοπίμως την υπογραφή της σύμβασης του ΟΤΕ με τη Ζήμενς-Χάλσκε. Στον Παπακωνσταντίνου είχε αναθέσει η κυβέρνηση τη διεξαγωγή διαπραγματεύσεων για την προμήθεια 50-60.000 αυτόματων τηλεφώνων.

Ο Παπακωνσταντίνου υπέβαλε την παραίτησή του και προσέφυγε στον εισαγγελέα , όπου κατέθεσε μήνυση στον Βουλπιώτη για συκοφαντική δυσφήμιση. Ανακοίνωσε ότι ο Βουλπιώτης αξίωνε την πρόσληψή του στον ΟΤΕ ως τεχνικού συμβούλου για μία δεκαετία, με αμοιβή 1 εκατ. δολάρια. Αυτός, κατά τον παραιτηθέντα υφυπουργό, ήταν και ο λόγος που διακόπηκαν οι διαπραγματεύσεις με τη Ζήμενς – ο Βουλπιώτης είχε σπουδάσει στη Γερμανία ηλεκτρονική μηχανολογία. Με τη σειρά του, ο Βουλπιώτης κατέθεσε μήνυση εναντίον του Παπακωνσταντίνου, αλλά παραδέχτηκε ότι ζήτησε το ποσό για το οποίο είχε κατηγορηθεί, όχι , όμως, για ίδιον όφελος, αλλά για τη γερμανική εταιρεία. Ο Βουλπιώτης κάθισε στο εδώλιο του κατηγορουμένου στις 4 Οκτωβρίου 1955 και καταδικάστηκε σε φυλάκιση 18 μηνών, ενώ ο υπουργός Συγκοινωνιών Κωνσταντίνος Καραμανλής παραιτήθηκε, αλλά η παραίτηση δεν έγινε δεκτή από τον βασιλέα Παύλο. Η υπογραφή της σύμβασης ματαιώθηκε –πάντως, ο Καραμανλής φαίνεται ότι αξίωσε από τη Ζήμενς, πριν παραιτηθεί, αν επιθυμούσε να υπογράψει συμβάσεις με το ελληνικό δημόσιο, να αφαιρέσει την αντιπροσώπευση από τον Βουλπιώτη...

Δύο χρόνια πριν, τον Νοέμβριο του 1953, ο Σπυρίδων Μαρκεζίνης ως υπουργός Συντονισμού είχε επισκεφθεί τη Βόννη και είχε συμφωνήσει με τον Γερμανό υπουργό Οικονομικών Λούντβιχ Έρχαρτ να αναθέσει η Ελλάδα σε δύο μεγάλες γερμανικές εταιρείες «την τεχνική επιστασία και επέκταση του ελληνικού τηλεφωνικού δικτύου, αλλά και την κατασκευή του ραδιοφωνικού δικτύου στην Ελλάδα». Πρόκειται, βέβαια, για τη Ζήμενς και την Τελεφούνκεν. Οι κινήσεις και Μαρκεζίνη, ο οποίος, παρεμπιπτόντως, είχε αναθέσει, ως υπουργός Συντονισμού, στον Βουλπιώτη να αναζητήσει γερμανικές πιστώσεις, ενοχλούν πολλούς και ο υπουργός οδηγείται σε παραίτηση, στις 2 Απριλίου 1954, παρότι το Στέητ Ντηπάρτμεντ συζητούσε για το «ενδεχόμενο ενός καθεστώτος Παπάγου-Μαρκεζίνη στην Ελλάδα», ήδη από τις 23 Νοεμβρίου 1948. *«Η μεγάλη προβολή του υπουργού Συντονισμού*

σαν του πραγματικού εγκεφάλου της κυβερνήσεως»,

σημειώνει ο Σπύρος Λιναρδάτος,

«ενοχλεί άλλους στενούς συνεργάτες του στρατάρχη. Αλλά φαίνεται πως και εξωκοινοβουλευτικοί παράγοντες και ξένα οικονομικά συγκροτήματα έχουν ενοχληθεί από τη δραστηριότητα και τα σχέδια του Μαρκεζίνη για την εκβιομηχάνιση, την ίδρυση διυλιστηρίου, τις συμφωνίες με τον Έρχαρτ, που πολλοί τις θεωρούν δεσμευτικές για την Ελλάδα απέναντι στη Δ. Γερμανία, από τους ψιθύρους που τροφοδοτεί και ο ίδιος ότι δεν θα διστάσει να ζητήσει και σοβιετικές πιστώσεις για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας και ότι θα επισκεφθεί τη Μόσχα». Σύμφωνα με την Αυγή, στις 12 Νοεμβρίου 1954, «το ζήτημα παίρνει την μορφήν ανταγωνισμού μεταξύ γερμανικού και αμερικανικού κεφαλαίου διά την κατάκτησιν της ελληνικής αγοράς»

. Τρεις ημέρες αργότερα, ο Έρχαρτ φτάνει στην Αθήνα, και παραμένει ανυποχώρητος στη συμφωνία με τη Ζήμενς

12

Η Ζήμενς, για να επιμένουμε στα της αυτοκινήσεως, προμήθευσε το σύστημα αυτόματης σηματοδότησης για την Αθήνα, το οποίο άρχισε να λειτουργεί από τον Ιούλιο του 1960, ενώ η γερμανική εταιρεία συνεργάζεται με την «Τέχνικα Σ. Μαλκότσης» για την κατασκευή ηλεκτροκινητήρων στην Ελλάδα **13** –έχουμε, έτσι, μια κάπως ολοκληρωμένη εικόνα για τη διείσδυση της Ζήμενς στην ελληνική αγορά μέχρι τη δεκαετία του '60.

Πάντως, «από το 1955 ο Ιωάννης Βουλπιώτης επέλεξε να έχει μια αθόρυβη ζωή» **14**, μέχρι το θάνατό του, το 1999.

Χρειάζεται να επιμείνουμε για τα σχετικά με τον Χριστοφοράκο;

1. Η αναφορά στο Δημητριάδου-Λουμάκη, Μαρία, Η γερμανική πολιτική και οικονομική δεισδυση στις δεκαετίες 1920-1930, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 2010. Βλ., επίσης, Ψύλος, Μιχάλης, Από τον Ράιχενπαχ του Όθωνα... στον Ράιχενπαχ της Μέρκελ. Εκατόν ογδόντα χρόνια γερμανοκρατίας στην Ελλάδα, πρόλογος: Γιώργος Δελαστικός, Εκδοτικός Οίκος Α.Α. Λιβάνη, 2014, σσ. 35-36, 214-215.

2. Βλ., Παπαναστασίου, Νίκος, «Η στρατηγική "συνεργασία" Ελλάδος-Γερμανίας (1936-1941), στο Βερέμης, Θάνος (επιμ.), Ο Μεταξάς και η εποχή του, Ευρασία, 2009, 215-258: «Η πολιτική βούληση της Αθήνας να επιβεβαιώνει διαρκώς την προτεραιότητα του γεωστρατηγικού κριτηρίου και να παραμένει σταθερά προσηλωμένη σε μια φιλοβρετανική κατεύθυνση απέτρεψε την προοπτική βαλκανικού τύπου (ασφυκτικού) οικονομικού εναγκαλισμού και συνακόλουθης πολιτικής καθυπόταξης στη Γερμανία. Έτσι η σύσφιξη των διμερών οικονομικών δεσμών Αθηνών-Βερολίνου στην Ελλάδα δεν συνοδεύτηκε από άμεσες παρεμβάσεις στο οικονομικό πεδίο». Μπογιατζής, Βασίλης, «Ο Πόθος για μια Συντηρητική Επανάσταση: Γερμανικές Επιρροές στην Πολιτικοποίηση Επιστήμης και Τεχνολογίας κατά τη διάρκεια του Ελληνικού Μεσοπολέμου», στο Ψαλιδόπουλος, Μιχάλης Μ. (επιμ.), Επιστημονικές ανταλλαγές μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας, 1870-1933. Επιρροές και Επεξεργασίες, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, 2013, σσ. 139-148. Ασδραχάς, Σπύρος Ι., Οικονομία και Νοοτροπίες, Νεοελληνικά μελετήματα, Ερμής, 1988, σ. 7.

3. Βλ., αναλυτικότερα, Μινογλου, Ιωάννα, «Μορφολογία και κατανομή του ξένου κεφαλαίου στον ελλαδικό οικονομικό και κοινωνικό χώρο την εποχή του Μεσοπολέμου», 101η συνάντηση των ερευνητών του Ιστορικού Αρχείου της ΕΤΕ, 25 Μαΐου 1989, ΙΑΕΤΕ.
4. Βλ., Νάθενας, Γιώργος –Κουρμπέλης, Απόστολος, κ.ά, Από τα παμφορεία στο μετρό, Μίλητος, 2007, τόμος Β', σσ. 574-576 .
5. Βλ., ΗΣΑΠ, 130 χρόνια ηλεκτρικοί σιδηρόδρομοι, Γραφείο Δημοσίων Σχέσεων ΗΣΑΠ, 1999, σσ. 58, 59, 63, 99-105 .
6. ΜΕΒΛ, τόμος Α', σσ. 105-111 . Βλ., επίσης, Αντωνίου, Γιάννης, Οι Έλληνες μηχανικοί, Βιβλιόραμα, 2006, σσ. 130,173,178,179,180,181,310,311,323,371 και Τεχνικά Χρονικά, τχ. 169-170 [1 Αυγούστου 1938], σσ. 725-726. Για τον Ζαχαρίου ως τον «κατ'εξοχήν μηχανικό της ελληνικής βιομηχανίας», βλ. το ομότιτλο κείμενο της Ελένης Καλαφάτη [Βιβλιοθήκη των αναγκαιούτων βιβλίων και ομολογουμένως καλλίστων εφημερίδων. Οι παλιές συλλογές του ΕΜΠ, ΕΜΠ, 1995, σσ. 119-144. Για τη συνεισφορά του Ζαχαρίου στη διάδοση του μπετόν-αρμέ στην Ελλάδα, βλ., επίσης, Μπελαβίλας, Νίκος, «Καινοτομίες σε τεχνικές και υλικά. Σίδηρος και μπετόν-αρμέ», Αρχαιολογία και Τέχνες, τχ. 97 (Δεκέμβριος 2005), σσ. 31-38, ιδίως σ. 35. Στη Ζυρίχη είχαν σπουδάσει, εκτός από τον Ζαχαρίου, οι χημικοί Ν. Κανελλόπουλος, Λ. Οικονομίδης, Γ. Ματθαίου, Α. Χατζηκυριάκος, οι μηχανικοί Κ. Βασιλειάδης, Αλ. Βλάχκαλης (Βλ., Αγριαντώνη, Χριστίνα, «Βιομηχανία», στο Χατζηιωσήφ, Χρήστος [επιστημονική επιμέλεια], Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1900-1922, «Οι απαρχές», Βιβλιόραμα, 2002, σ. 215.) Για την «Αθηνά» και την εμπλοκή του Ζαχαρίου, βλ., Καφάογλου, Ηλίας, Ελληνική αυτοκίνηση. Ανθρωποι, δρόμοι, οχήματα, αγώνες, ύψιλον/βιβλία, 2013, σσ. 317-320.
7. Βλ. σχετικά, ΜΕΒΛ, ό.π., σσ. 109-110. Επίσης, Λάδης, Φώτιος [επιμ.], Από τις φρυκτωρίες στις δορυφορικές επικοινωνίες. ΟΤΕ –Μισός αιώνας ιστορία, Μνήμες, ΟΤΕ, 1999, σ. 49. Για τις προτάσεις της Αλέξανδρος Ζαχαρίου και Σία» προς τον Αναστάσιο Ταβουλάρη, υφυπουργό Συγκοινωνιών το 1926 στην κυβέρνηση Πάγκαλου, προτάσεις που υπογράφουν «Τεχνικοί της εταιρείας», βλ. ΑΕΒ, Φ. 205-12, 17 Απριλίου 1926. Για τις αντιδράσεις των, σωστά μαντέψατε, Βρετανών, βλ. την επιστολή του Καραπαναγιώτη προς τον Ε. Βενιζέλο, σχετική με ανακοίνωση επί του θέματος της αγγλικής πρεσβείας, ΑΕΒ, Φ. 335-062-063, 23 Σεπτεμβρίου 1929, αλλά και τις προτάσεις της «Γενικής Ηλεκτρικής Εταιρείας» προς τον Αντώνιο Χριστομάνο, ΑΕΒ, Φ. 161-33-35, 24 Ιανουαρίου 1929. Ευχαριστήρια επιστολή για την υπογραφή σύμβασης σχετικά και την ίδρυση τεχνικής εταιρείας στην Ελλάδα απευθύνει ο Κ. Ζήμενος στον Ε. Βενιζέλο στις 31 Μαΐου 1931 (ΑΕΒ Φ. 382-111). Για την εμπλοκή του Μποδοσάκη, βλ. λόγου χάριν, Σωτηρόπουλος, Βρασίδης, Μποδοσάκης, ό.π., σσ. 116, 125, 128. Ευθύνοπη έκθεση σχετικά συνιστά το άρθρο του Δημήτρη Χαροντάκη, «Τηλέφωνα, λαμπτήρες και σηματοδότες», Το Βήμα, 23 Απριλίου 2000. Για τους μηχανικούς και τη βιομηχανία, βλ., Αγριαντώνη, Χριστίνα, «Οι μηχανικοί και η βιομηχανία», στο Χατζηιωσήφ, Χρήστος, Ιστορία..., ό.π., 1922-1940, «Ο Μεσοπόλεμος», σσ. 269-293.
8. Βλ., Παλάσκα, Ιζαμπέλλα, Άγγελος ή Δάιμονας. Ο αμφιλεγόμενος πατέρας μου..., Εκδοτικός Οίκος Α.Α. Λιβάνη, 2012, σσ. 46-47 .

9. Ό.π., σ. 319. Για την προϊστορία της ίδρυσης του σταθμού, βλ. «Η ιστορία του Ραδιοφώνου», στο Μέρους Ραδιοφώνου, Επτά Ημέρες, Η Καθημερινή, 31 Δεκεμβρίου 1985, σ. 4. Για την πρώτη εκπομπή του Σταθμού Αθηνών και το πρόγραμμα, Η Καθημερινή, 21 Μαΐου 1938. Για «τη ραδιοφωνική προπαγάνδα στην Ελλάδα του Μεταξά», βλ., Πετράκη, Μαρίνα, Ο μύθος του Μεταξά. Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα, μτφρ. Μάρα μοίρα, Ωκεανίδα, 2006, σσ. 287-317, και της ίδιας, «Ραδιόφωνο και προπαγάνδα στη μεταξική Ελλάδα», στο Μπαρμπούτης, Χ. –Κλώ ντζας, Κ. (επιμ.), Το φράγμα του ήχου. Η δυναμική του ραδιοφώνου στην Ελλάδα, Ππαζήσης, 2001, ιδίως σσ. 92-92, για τη διάδοση του ραδιοφώνου από το μεταξικό καθεστώς. Για τη ρήση του Χίτλερ, Αθηναϊκά Νέα, 20 Δεκεμβρίου 1943. Για το Volsempfangen VE 301, 1928-1933, τον «δέκτη του λαού», την τιμή πώλησης και τη διάδοση του ραδιοφώνου στη Γερμανία, βλ. Grunberger, Richard, The 12-year Reich: A social history of Nazi Germany 1933-1945, Da Carro, 1995, σσ. 443-444. Για «το λαϊκό ραδιόφωνο στην Ελλάδα της 4ης Αυγούστου, βλ., το ομότιτλο άρθρο του Μανώλη Χαιρετάκη (Αρχιεπίσκοπος, τχ. 9 [Μάιος 2007, σσ. 118-133]), όπου και πίνακες για τον αριθμό δεκτών στην Ελλάδα και για το εκτιμώμενο ακροατήριο ως ποσοστό επί του συνολικού πληθυσμού στην Ελλάδα. Για τις φιλοδοξίες δημιουργίας βιομηχανίας ραδιοφώνου στην Ελλάδα, βλ., Καρανόπουλος, Δ., «Κράτος και Ραδιόφωνο», Νέον Κράτος, τχ. 6 (Φεβρουάριος 1938), σ. 191. Για τη φράση του Μεταξά, βλ., «Λόγος εκφωνηθείς εις γεύμα της Ενώσεως Συντακτών Αθηναϊκών εφημερίδων» (13 Σεπτεμβρίου 1936), Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941, τόμος I, 1936-1938, Γκοβόστης, 1969, σσ. 40-42, 84-87. Για τις ιδεολογικές κατασκευές της δικτατορίας, βλ., Μπρέγιαννη, Αικατερίνη, «Η πολιτική των ψευδαισθήσεων: κατασκευές και μύθοι της μεταξικής δικτατορίας», Τα Ιστορικά, τχ. 30 (Ιούνιος 1990), σσ. 171-198. Για τον ρόλο του Βουλπιώτη, πληρεξουσίου αντιπροσώπου της εταιρείας Ζήμενος, διευθυντή της «Τελεφούνκεν Α.Ε.» και του εργοστάσιου ηλεκτρισμού, στην ίδρυση της Ελληνικής Ραδιοφωνικής Εταιρείας και τις σχέσεις του με την κυβέρνηση των δωσιλόγων, βλ., Κούκουνας, Δημοσθένης, Η ελληνική οικονομία κατά την Κατοχή και η αλήθεια για τα κατοχικά δάνεια, Ερωδιός, 2012, σσ. 181-186, «Βουλπιώτης, ραδιοφωνία και τηλεφωνία». Για τις σχέσεις του Βουλπιώτη, ο οποίος έπαιξε ρόλο στη διάσπαση του ΕΔΕΣ, με τις δυνάμεις Κατοχής, βλ., κυρίως, Φλάισερ, Χάγκεν, Στέμμα και Σβάστικα, ό.π., τόμος Β', «Η "αστική" του αντίσταση στην Αθήνα», σσ. 11-60, ιδίως σσ. 24-25. Με τους Γερμανούς συνεργάστηκαν και τα μέλη του ΕΔΕΣ που συνεργάστηκαν με την κυβέρνηση Ράλλη. Για το ρόλο του Βουλπιώτη στη διάσπαση του ΕΔΕΣ, που προήλθε από την προσπάθεια του Ράλλη, του Γονατά και του Πάγκαλου να στρατολογήσουν μέλη για τα Τάγματα Ασφαλείας και τη συνεργασία, βλ., Χαραλαμπίδης, Μενέλαος, Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2012, σσ. 230-234, και του ίδιου, «Διεύθυνσις Ειδικής Ασφαλείας του Κράτους. Η αιχμή του αντικομμουνιστικού αγώνα της κυβέρνησης Ράλλη στην κατοχική Αθήνα», στο Βόγλης, Πολυμέρης, κ.ά., Η εποχή των ρήξεων, Επίκεντρο, 2012, σσ. 171-172. Βλ., επίσης, Hampe, Roland, Η διάσωση της Αθήνας τον Οκτώβριο του 1944, εισαγωγή: Θανάσης Καλπαξής, μετάφραση: Εμη Βαικούση, Πορεία, 1994, σποράδην, και για τον Βουλπιώτη, ως οργανωτή των Ταγμάτων, σ. 87.

10. Βλ., Και τώρα προς Αχιλλέα Κύρου απάντησις, χ.χ.

11. Βλ., Κούκουνας, Δημοσθένης, ό.π., και του ίδιου, «Η γερμανική και η ιταλική προπαγάνδα πριν και κατά την Κατοχή 41-44», Τότε, τχ. 51-53 [Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 2008], «Η κατοχική ελληνική ραδιοφωνία».

12. Για τη φυλάκιση του Βουλπιώτη στη Γενική Ασφάλεια και στις Φυλακές Καλλιθέας και τις δίκες του από Δικαστήριο Δωσιλόγων, βλ., Παλάσκα, Ιζαμπέλλα, Τα χρόνια της Θύελλας, Εκδοτικός Οίκος Α.Α. Λιβάνη, 2014, σσ. 54-109, 188-192. Για τις

δραστηριότητες του Βουλπιώ τη στην Ιταλία και τις σχέσεις του με τον Μαρκεζίνη, βλ., αυτ., σσ. 307, 311, και 275-277. Για τα γεγονότα που συνδέονται με τις κατηγορίες εναντίον του Βουλπιώ τη για χρηματισμό και τις παρεμβάσεις Έρχαρτ, βλ., αναλυτικά, Ψύλος, Μιχάλης, Από τον Ράιχενμπαχ..., ό.π., σσ. 248-250, 244-247. Λιναρδάτος, Σπύρος, Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, τόμ. Β', 1952-1957, Το Βήμα βιβλιοθήκη, 2009, 356-357, 148-149.

13. Σε ό,τι αφορά στη Ζήμενς κατά την εποχή που εγκαθίσταται σύστημα αυτόματης σηματοδότησης στην Αθήνα, βλ. Επιχειρήσεις και πρόσωπα εις την ελληνικήν οικονομία, Hellenews, 1961, σ. 78, «Σήμενς Ελλάς Ηλεκτροτεχνική Α.Ε.», όπου και η σύνθεση του Διοικητικού Συμβουλίου της Εταιρείας, στο οποίο μετέχει και ο Σωκράτης Μαλκότσης. Για τη συνεργασία Ζήμενς και Μαλκότσης, βλ., Ρούπα, Ευφροσύνη –Χεκίμογλου, Ευάγγελος, Η ιστορία του αυτοκινήτου στην Ελλάδα, 2009, economiá, 2009, σσ. 418-1419. Για το σύστημα αυτόματης σηματοδότησης, βλ., Καφάογλου, Ηλίας, Ελληνική αυτοκίνηση, ό.π., σ. 580.

14. Παλάσκα, Ιζαμπέλλα, Τα χρόνια..., ό.π., σ. 317.